

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2008 metai

1

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2009

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2008

1

Vilnius 2009

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2008

1

Vilnius 2009

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2009
© Straipsnių autoriai, 2009

SUKAKTYS

IEVAI ŠENAVIČIENEI – 60

2008 m. kovo 7 d. Lietuvos istorijos instituto XIX amžiaus istorijos skyriaus mokslo darbuotojai, fizinių mokslų daktarei Ievai Šenavičienei sukako 60 metų. Šis gražus jubiliejus suteikia galimybę atidžiau pažvelgti į šios istorikų bendrijoje išskirtinės asmenybės kūrybinę biografiją. Be abejo, mokslininkės savitumą visų pirma lemia trijų tokių ryškių jos gyvenimo kelyje žodžių – *gamta*, *istorija* ir *mokslas* – dermė. Bent jau šių dienų profesionalių istorikų rate – tai ypatingas derinys.

Ieva Šenavičienė – tikra vilnietė: šiame mieste gimė, augo, mokėsi, studijavo, čia prasidėjo jos mokslinė biografija. Labai savita – turint omenyje anuomet dar labai ryškia vadinamųjų vyriškų ir nevyriškų profesijų diferenciaciją bei itin humanitarinę aplinką šeimoje (mokslininkės tėvai – garsieji Vilniaus universiteto profesoriai: etnologė Pranė Dundulienė ir istorikas Bronius Dundulis) – buvo ir jos pasirinkta studijų kryptis – fizika. Be abejonės, ambicingai, intelektualioje ir, kaip jau sakytą, išskirtinai humanitarinėje atmosferoje brendusiai, bet labai žingeidžiai, universalių gabumų (vidurinę mokyklą baigė aukso medaliu!) merginai tai turėjo būti nauja patirtis, nauja, dar iki galo neperprasta mokslo sritis. Kad ir kaip ten būtų, studijos Vilniaus universiteto Fizikos fakultete daugeliui turėjo atrodyti kaip tam tikras jaunos asmenybės iššūkis. Antra vertus, jau nuo XIX a. būtent fizikos ir matematikos studijos šioje aukštojoje mokykloje buvo laikomos pačiomis prestižiškiausiomis, jas rinkdavosi tik patys gabiausi. Intuicija I. Šenavičienės (tada dar Ievos Dundulytės) neapgavo – Vilniaus universitetą ji baigė įgijusi fundamentalių žinių, kurios vėliau jai puikiai pravertė netikėtai humanitarinių mokslų link pasisukusiame jos biografijos kelyje.

Po studijų universitete vos metus padirbėjusi inžiniere Vilniaus konstravimo biure, 1972 m. I. Šenavičienė jau visam gyvenimui savo likimą susiejo su Lietuvos istorijos institutu (tuomet Istorijos institutu). Būtent tais metais jame įkurtas Mokslo ir technikos istorijos Lietuvoje sektorius (vėliau – Mokslo ir technikos istorijos skyrius). Instituto vadovybė, puoselėjusi viltis rasti deramą vietą ir mokslo istorijos tyrimams,

ieškojo gabių, tiksliųjų mokslų išsilavinimą įgijusių, tačiau ir istorijai kaip disciplinai neabejingų jaunų žmonių. I. Šenavičienė tiesiog idealiai atitiko šiuos reikalavimus. Taip prasidėjo jos mokslinė karjera. Po 1972–1975 m. trukusių studijų akivaizdinėje aspirantūroje (disertacijos tema – „Fizikos raida Lietuvoje 1920–1940 m.“, vadovas – šiuolaikinės teorinės fizikos Lietuvoje pradininkas, pasaulinio pripažinimo sulaukusių Vilniaus teorinės fizikos mokyklos įkūrėjas, akademikas Adolfas Jucys, o jam 1974 m. mirus – Vilniaus universiteto Bendrosios fizikos ir spektroskopijos katedros vedėjas, profesorius Henrikas Jonaitis; beje, vertėtų atkreipti dėmesį, kad tai buvo pirmoji disertacija Lietuvoje iš fizikos istorijos srities!) I. Šenavičienėi buvo suteiktas fizikos-matematikos mokslų kandidato laipsnis (1993 m. nostrifikuotas į gamtos, o 1997 m. – į fizinių mokslų daktaro) ir nuo 1976 m. pradžios ji tapo pilnateise Istorijos instituto Mokslo ir technikos istorijos skyriaus darbuotoja. Šiame padalinyje (1992 m. jis reorganizuotas į Kultūros istorijos skyrių, o vėliau, 1996 m., pastarojo pagrindu sukurtas XIX a. istorijos skyrius) I. Šenavičienė dirba iki šiol, t. y. jau daugiau nei trisdešimt metų. Negana to, 1990–1991 m. mokslininkė buvo šio skyriaus vedėja. Be abejo, jau minėta reorganizacija ne kartą koregavo ir I. Šenavičienės tyrimų kryptis. Kad ir kaip ten būtų, pirmuosius šešiolika darbo institute metų mokslininkė pašventė mokslo istorijos tyrimams.

Pirmasis spausdintas I. Šenavičienės tekstas pasirodė dar 1974 m. – jis buvo skirtas lietuviškajai fizikos terminijai, jos raidai. Vėliau šią temą mokslininkė gvildens dar ne viename savo rašinyje (1978, 1980 ir kt. metais). Kiti tuo laikotarpiu spausdinti straipsniai taip pat buvo pasirinktos disertacijos tema, kurios chronologiniai rėmai iš esmės sutapo su tarpukario Lietuvos gyvavimo laikotarpiu: I. Šenavičienė gilinosi į fizikos raidą Aukštuosiuose kursuose (1920–1922) ir Lietuvos universitete (nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo universitete). 1975–1982 m. buvo paskelbtas ne vienas rašinys, skirtas mokslinio tyrimo darbams, minėto universiteto Fizikos katedroje, mokslininkę domino ir fizikos specialistų rengimo bei apskritai fizikos mokslo populiarinimo klausimai. Suprantama, nebuvo užmirštos ir personalijos – taip atsirado tekstai apie Vincą Čepinskį, Kęstutį Šliūpą, Kazimierą Baršauską ir kt. žymias to laikotarpio fizikos mokslo figūras. Tačiau išpūdingiausias šių tyrimų rezultatas – 1982 m. „Mokslo“ leidykloje išleista monografija „Fizikos raida Lietuvoje: 1920–1940“ – iki šiol vienintelė analitinė fizikos mokslo raidą tarpukario Lietuvoje analizuojanti studija. Knygos autorė, remdamasi beveik netyrinėta archyvine medžiaga, spausdintais šaltiniais, amžininkų prisiminimais, nušvietė fizikos mokslo raidą Lietuvos Respublikos metais, analizavo istorines sąlygas, parodė įvairių visuomeninių faktorių ir iškilų to meto mokslininkų – be jau minėtų V. Čepinskio, K. Šliūpo, K. Baršausko, dar ir Igno Končiaus, Antano Žvirono, Antano Puodžiukyno, Adolfo Jucio ir kt. – veiklą, įvertino jų mokslinį palikimą. I. Šenavičienė ne tik apžvelgė tuo metu susiformavusias mokslo tiriamojo darbo kryptis, bet ir mokslininkų pastangas populiarinti fizikos mokslą. Kaip

ir ankstesniuose tekstuose daug dėmesio skyrė fizikos terminijai. Svarbu pažymėti ir tai, kad būtent šioje monografijoje visa jėga atsiskleidė išskirtinis šios mokslininkės bruožas – itin puikus rašymo stilius, t. y. gebėjimas apie sudėtingus ir net „sausus“ dalykus pasakoti paprastai, tačiau itin įtaigiai. Štai kad ir paskutiniai solidžios, faktais prisodrintos čia aptariamoms monografijos žodžiai: „Tolimi Lietuvos – Vytauto Didžiojo universiteto įvykiai – dabar mokslo istorija. Bet ir šiandien jie lieka gyvi, kaip visados gyva Pradžia, kaip amžinai jaunas universiteto himnas – senasis ‘Gaudeamus’, kurį iki pat paskutinių dienų su meile ir pasididžiavimu iškilmingai skambindavo fortepijonu Lietuvos aukštosios mokyklos iniciatorius ir Aukštųjų kursų įkūrėjas profesorius Zigmas Žemaitis“ (ten pat, p. 91). Turint omenyje šios mokslinės monografijos tematiką, o ir anuomet itin griežtus tokio pobūdžio darbams keliamus reikalavimus, tai buvo ypatingas iššūkis ir net... drąsa. Juk knygoje buvo aptiriamas „buržuazinio laikotarpio“ fizikos mokslas, kurį, kaip rašoma šios monografijos anotacijoje, taip idealizavo „reakciniai lietuvių buržuazinės emigracijos sluoksniai“...

Visą kitą dešimtmetį I. Šenavičienė ir toliau nuosekliai gilinosi į fizikos mokslo istorijos problematiką, beje, gerokai išplėsdama chronologines savo tyrimų ribas – iki pat XX a. 9-ojo dešimtmečio. Atsirado nauji intriguojantys ir, kas svarbiausia, – nauja empirine medžiaga paremti tekstai. Tačiau ryškiausias to laikotarpio mokslinis įvertinimas – pakvietimas dalyvauti rengiant kolektyvinę monografiją „Fizikos istorija Lietuvoje“ (t. 1, Vilnius: Mokslas, 1988). Iš tikrųjų 1988 m. išspausdintame pirmajame knygos tome mokslininkės plunksnai priklausė net šešios svarbios pirmojo skyriaus „Fizika aukštosiose mokyklose (1579–1940)“ dalys: „Lietuviškojo Vilniaus universiteto atkūrimas 1940 m.“, „Aukštieji kursai Kaune“, „Lietuvos universiteto įkūrimas“, „Lietuviškos fizikos terminijos kūrimas“, ir „Fizikos mokslai kitose Lietuvos aukštosiose mokyklose“. Suprantama, visus tuos metus savo tyrimus I. Šenavičienė pristatinėjo ir moksliniuose renginiuose, tarp kurių ypatingą vietą užėmė kas treji metai rengtos Baltijos valstybių mokslo istorikų konferencijos.

Šiandien galima tik spėlioti, kokie rezultatai būtų vainikavę tolesnį gilinimąsi fizikos istorijos, o plačiąja prasme – gamtos mokslo istorijos – problematikoje. Bet, kaip jau minėta, struktūrinė Lietuvos istorijos instituto reorganizacija negalėjo nepakoreguoti ir I. Šenavičienės mokslinių tyrimų krypties: nuo 1992 m. mokslininkė pamažu tolo nuo mokslo istorijos problematikos. Be abejo, esminę įtaką tam turėjo ir Kultūros istorijos skyriuje patvirtinta nauja mokslinė programa – „Konfesinės inteligentijos ugdymas XIX amžiuje“. Tiesa, šis nutolimas, šis „atsitraukimas“ vyko palengva, laipsniškai. Tai rodo ir 1991 m. žurnale „Lituanistika“ išspausdintas straipsnis „Moksliniai laipsniai Vilniaus universitete Fizikos-matematikos mokslų fakultete 1803–1832 m.“, kurio medžiaga tais pačiais metais buvo sėkmingai pristatyta ir 16-oje Baltijos valstybių mokslo istorikų konferencijoje Vilniuje. Apie tai, kad I. Šenavičienė vis dėlto ir toliau rūpėjo fizikos mokslo istorija Lietuvoje, bylojo ir 1993 m. kartu

su Teorinės fizikos ir astronomijos instituto mokslininkais Kostu Ušpaliu ir Aldona Laimute Kuzmickyte parengta studija „Fizikos mokslo raida Lietuvoje pokario metais (1944–1955)“ (Vilnius: MII spaustuvė, 1993). Šioje iš pažiūros nedidukėje knygelėje gvildenta tada itin nauja ir svarbi problema – Lietuvos fizikos mokslo vystymasis pirmaisiais sovietinės santvarkos metais, aptarti ideologiniai suvaržymai, su kuriais šiam mokslui teko susidurti, aiškintasi, kaip pavyko išvengti kitataučių mokslinių ir pedagoginių kadru, kitaip tariant, – maksimaliai išsaugoti fizikos mokslo „lietuviškumą“. Ne mažiau įsimintinas ir kitas reikšmingas vadinamojo pereinamojo laikotarpio I. Šenavičienės darbas – 7-ajame „Lietuvių Atgimimo istorijos“ tome (Vilnius: „Katalikų pasaulio“ leidykla, 1994), gvildenusiame Atgimimo ir Katalikų bažnyčios problemas, paskelbta studija „Gamtos mokslai ir dvasininkijos ugdymas“. Šiame tekste mokslininkė išsamiai aptarė Apšvietos amžiaus idėjų įtaką dvasininkijos rengimui, gamtos mokslų dėstymą Vilniaus vyriausioje dvasinėje seminarijoje ir vėlesniais metais, jau po Imperatoriškojo Vilniaus universiteto uždarymo, akcentavo ypatingą gamtos mokslų vaidmenį formuojant dvasininko asmenybę.

Ir nors kartais spaudoje dar pasirodė pavieniai gamtos mokslo istorijai skirti I. Šenavičienės rašiniai (tarp jų – itin įdomūs tekstai, skirti Imperatoriškojo Vilniaus universiteto profesorių mokslo kelionėms), akivaizdu, kad nuo 1994 m. mokslininkė jau kardinaliai pasuko kita kryptimi – jos tyrimų objektu tapo Lietuvos Katalikų bažnyčia. Keitėsi ir tyrimų chronologija – anksčiau I. Šenavičienė buvo daugiausia orientuota į XX a., o dabar prioritetą atiduoda devynioliktajam šimtmečiui. Mokslininkę itin sudomino 1808–1833 m. prie Imperatoriškojo Vilniaus universiteto veikusi vienintelė katalikų aukštojo mokslo įstaiga – Vilniaus vyriausioji dvasinė seminarija. Akivaizdu ir tai, kad ypatingo I. Šenavičienės dėmesio sulaukė ir viena ryškiausių to laikotarpio personalijų – vyskupas Motiejus Valančius. Būtent šios asmenybės biografijai skirtas ne vienas tekstas (tiek straipsniai, tiek ir šaltinių publikacijos), 1994–1997 m. spausdintas tokiuose leidiniuose kaip „Lietuvos istorijos metraštis“, „Lituanistika“, „Žemaičių praeitis“. Tačiau šių tyrimų apibendrinimu, o kartu ir solidžia paraiška naujai mokslinei tematikai, be abejonės, tapo 1998 m. pasirodžiusi I. Šenavičienės studija „Žemaičių lituanistai Vilniaus vyriausioje seminarijoje. Motiejus Valančius“ (Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos leidybos centras, 1998). Šioje knygoje, remiantis naujais Vilniaus, Varšuvos, Krokuvos ir Sankt Peterburgo archyvuose saugomais duomenimis, buvo nušviestos ne tik M. Valančiaus, bet ir kitų žymių XIX a. rašytojų atstovų, tokių kaip Juozapas Čiulda, Jonas Krizostomas Gintila, Juozapas Giniotas, Leonas Kazlauskas, Juozapas Križanauskas, Silvestras Valiūnas, Juozapas Varkalas ir kt. studijos Vilniaus vyriausioje dvasinėje seminarijoje, išryškintas Vilniaus ir jo universiteto poveikis jų lituanistinių interesų genezei. Mokslininkė ne tik patikslino kai kurias iki šiol menkai žinomas šių iškilų asmenų biografijos detales, bet ir pamėgino rekonstruoti jų lavinimo procesą, anuometinę jų gyvenimo kasdieny-

bę, negana to – akcentuoti kai kuriuos jų būdo bruožus, polinkius, vėliau turėjusius įtakos jų kūrybinei veiklai, apskritai jų pažiūroms. Naujai, giliau, pažvelgta ir į pačią filomatizmo ideologijos įtaką seminaristams. Suprantama, šiame kontekste išryškėjo ir kai kurios iki tol menkai žinomos pačios institucijos – Vilniaus vyriausiosios dvasinės seminarijos (o plačiąja prasme – ir Imperatoriškojo Vilniaus universiteto) – vidaus gyvenimo detalės, paryškintos kai kurių jos vadovybės bei profesūros, tarp kurių vėliau bus ir iškilų Katalikų bažnyčios ar apskritai vadinamojo Žemaičių sąjūdžio veikėjų, biografijos.

Nuo to laiko susidomėjimas Katalikų bažnyčios Lietuvoje problematika dar labiau išaugo: vienas po kito akademinėje spaudoje pasirodė straipsniai, skirti ne tik pavienėms personalijoms, bet ir bendresniems klausimams – dvasininkų angažavimuisi lituanistinei veiklai, apskritai Katalikų bažnyčios santykiams su lietuvybe. Ilgainiui vis atidžiau bus žvelgiama ir į specifinį Žemaitijos regioną, tiksliau – į Žemaičių (Telšių) vyskupiją, XIX a. 5–7-ajame dešimtmetyje ten vykusius religinio atsinaujinimo, o kartu ir lietuvybės stiprėjimo procesus. Giliau apmąstyta ir dvasininkijos vaidmuo lietuvių liaudies sąjūdžiuose, lituanizuotos katalikybės poveikis lietuvių valstiečiams. Visų šių tyrimų ir apmąstymų rezultatu tapo 2005 m. pasirodžiusi solidi monografija „Dvasininkija ir lietuvybė: Katalikų bažnyčios atsinaujinimas Žemaičių vyskupijoje XIX a. 5–7-ajame dešimtmetyje“ (Vilnius: LII, 2005). Knygos autorė, smulkiai išanalizavusi Katalikų bažnyčios kaitos procesų XIX a. viduryje prielaidas, plačiau, remdamasi naujais duomenimis, pažvelgusi į lietuvių kalbos padėtį Žemaičių (Telšių) vyskupijos dvasinėje seminarijoje, pagaliau – į patį blaivybės sąjūdį, padarė esminę išvadą: Žemaičių (Telšių) vyskupijoje religinio gyvenimo aktyvėjimas ir jo sąsaja su lietuvių kalba XIX a. viduryje anaiptol nebuvo atsitiktinis reiškinys, o to meto Bažnyčios politikos išraiška. Nenuostabu, kad ši I. Šenavičienės monografija sulaukė ne vienos palankios recenzijos – ne tik Lietuvoje, bet ir kaimyninėje Lenkijoje.

Pastaraisiais metais stebime mokslininkės pastangas atskleisti dar vieną mažai tyrinėtą Katalikų bažnyčios Lietuvoje istorijos puslapį – dvasininkų dalyvavimą 1861–1862 m. patriotiniame sąjūdyje, o plačiąja prasme – ir 1863–1864 m. sukilime. Pasielkusi iki šiol tyrėjų nenagrinėtą archyvinę medžiagą, 2005–2008 m. I. Šenavičienė sugebėjo paskelbti net septynis solidžius straipsnius, gerokai koreguojančius ankstesnius mūsų vaizdinius, gilinančius mūsų istorinę savimonę. Ši nauja tyrimų sritis jau sulaukė specialistų pripažinimo. Tad belieka laukti naujos intriguojančios monografijos.

Be abejo, tai, kas buvo pasakyta, – tik viena, nors ir pagrindinė, šios mokslininkės intelektualinės veiklos pusė. Itin ryškia vietą I. Šenavičienės biografijoje užima ir kita ne mažiau svarbi sritis – kolegų darbų recenzavimas. Iš tikrųjų atidus, skvarbus, bet tuo pačiu ir geranoriškas mokslininkės žvilgsnis į kitų tyrėjų tekstus davė puikių rezultatų – retas kuris jos kolega gali pasigirti tokiu išpūdingu recenzijų pluoštu. Be abejo, turint omenyje vis dar nepakankamai aukštą mūsų mokslinių tekstų recenzavi-

mo kultūrą ši I. Šenavičienės veikla verta ne menkesnės pagarbos už vadinamuosius didžiuosius darbus. Pagarbos verta ir dar viena išskirtinė šios mokslininkės savybė – ji nevengia savo tekstų skelbti ir kitų humanitarinių mokslų žurnaluose (čia visų pirma paminėtinas tarptautinio statuso sulaukęs leidinys „Archiwum Lithuanicum“) ar net prestižiniuose, bet plačiau visuomenei skirtuose leidiniuose (čia visų pirma paminėtinas žurnalas „Metai“). Visa tai I. Šenavičienę charakterizuoja kaip plataus akiračio asmenybę, suvokiančią būtinybę savo tyrimus pristatyti ir platesnei skaitytojų, ir ne tik mokslininkų, auditorijai.

Sveikindama su gražia sukaktimi savo ir kolegų vardu Jubiliatei linkiu išvermės, kūrybinės sėkmės ir naujų svarių mokslinių atradimų. Siunčiu ir dar vieną palinkėjimą – dažniau prisiminti ir savo ankstesnę aistrą mokslo istorijai. Iš tikrųjų, kaip parodė ir kai kurie jau minėti I. Šenavičienės tekstai, šias dvi iš pažiūros tokias tolimas sritis – gamtos mokslų raidos ir Lietuvos Katalikų bažnyčios tyrimus – galima puikiai suderinti. Prisiminkime kad ir dar 1998 m. mokslininkės paskelbtą tekstą – apie keistąjį „fizikinį“ Darsūniškio klebono Juozo Čiuldos rankraštį... Juk tokią publikaciją galėjo parengti tik mokslininkas, gebantis profesionaliai derinti gamtos ir istorijos mokslų žinias. Kito tokio mokslininko istorikų bendrijoje tuomet nebuvo. Nerastume jo ir šiandien. Kaip jau minėta šio rašinio pradžioje, čia ir glūdi mokslininkės Ievos Šenavičienės savitumas. Antra vertus, kaip sako senovės išmintis, *tempus ipsum affert consilium*, t. y. pats laikas duos patarimą.

Reda G r i š k a i t ė